
GRAAF WILLEM DE EERSTE

RIDDER ZONDER VREES OF BLAAM

A.B. Mulder-Bakker

In de jaren vijftig, toen Nederland zuchtte onder de gevolgen van de watersnoodramp en de eerste stoutmoedige oplossingen ontwierp voor de Deltaproblematiek, publiceerde Fockema Andreae zijn studie over graaf Willem I (1203 - 1222). Hij maakte deze graaf, stoutmoedig als geen ander en met ver vooruitziende blik, tot een soort van grondlegger van onze nationale strijd tegen het water: *'Alleen de stoutmoedigen konden denken aan radicale maatregelen: afsluiting van rivierarmen en zeegaten, consequente aanleg en verbeteringen van buitenwaterkeringen over grote afstanden, verdediging ook tegen overstroming van bovenwater uit Utrecht, Gelderland en Brabant, verzorging der lozing uit de beschermde gebieden en eindelijk een regelmatige bestuursverzorging van dat alles: een verblindend verschiet, doch een schrikwekkend werkplan. Het is volbracht binnen enkele tientallen jaren; en dit voornamelijk door de hardnekkige toewijding van één man: Willem I graaf van Holland'*. Voorwaar een voorvader om trots op te zijn! In het voorwoord wordt dan ook de hoop uitgesproken: *'dat deze bladzijden mogen bijdragen tot de waardering van ons krachtige voorgeslacht, dat nu ongeveer 750 jaar geleden de dijken en dammen bouwde en de besturen daarvan vormde, onder de leiding der voortreffelijke leden van het eigen Hollandse Gravenhuis en vooral van graaf Willem I, die de grootste onder hen mag heten'*. (1)

Zonder nu op onderdelen de studie van Fockema Andreae te willen aanvallen - ik ben daartoe niet deskundig - wil ik toch enkele kanttekeningen plaatsen bij zijn visie. Hij schreef het werk in de jaren vijftig. Historici van toen waren veelal op zoek naar de politieke en institutionele voorgeschiedenis van het eigen staatsbestel. Fockema Andreae zocht naar de herkomst van onze waterstaatkundige organisatie en wilde daaruit lering trekken voor de toekomst. In dat kader paste het Willem I te tekenen als een 'een krachtig, ervaren, zelfbewust landsheer' (p. 35) die 'een programma ontwikkelde en het volbracht; die stuk voor stuk, jaar na jaar, vitale delen der bedijkingsstelsels tot stand bracht en besturen daarover in het leven riep' (p. 58). Nu, dertig jaar later hebben historici geleerd meer vanuit een andere optiek te kijken naar de mensen, hen meer dan voorheen in hun historische kontekst te zien en in de belevingswereld van hun eigen tijd te plaatsen. Daarom moeten wij ons afvragen

of Willem, gezien de algemene inzichten en het mentale klimaat van zijn tijd, wel zo gehandeld kan hebben als Fockema Andreae ons wil doen geloven. We moeten ons afvragen wat een vorst in die tijd zoal kon uitrichten. Wat bezielde hem en zijn onderdanen; waar zetten zij zich voor in; wat mocht je van hen verwachten? Kon je, om twee uitersten te noemen, van hen een vooruitziende waterstaatszorg verwachten en een goed geordend landsbestuur of veeleer persoonlijke krijgsroem en royale milddadigheid (ongeacht de gevolgen die dat voor het vorstendom kon hebben)? Bij een vorst als Floris, een eeuw ná Willem levend, waagde Hugenholtz het te betwijfelen of hij wel oog had voor een goed doordachte economische politiek; bij Willem waag ik het nog een stapje verder te gaan en me af te vragen of hij überhaupt wel oog had voor een planmatige politiek. (2)

In het hiernavolgende wil ik proberen een aantal getuigenissen over Willem I en het karakter van zijn heerschappij uit zijn eigen tijd en kort daarna bijeen te garen om zodoende een beeld te krijgen van de wijze waarop hij en zijn tijdgenoten tegen een vorst aankeken, wat zij van hem verwachtten en welke functie zij vorst en hof in het geheel van het staatsbestel gaven. Ik ben daarbij, dat spreekt vanzelf, aangewezen op schriftelijke bronnen. Alleen deze doen uitspraken en dan nog vaak impliciet. Het bodemarchief, waaraan Fockema Andreae zoveel gegevens ontleende, spreekt niet, is niet 'gesigneerd', zou je ook kunnen zeggen. Dat is ook het probleem bij het benutten ervan. De bodem laat aflezen hoe in grote lijnen ons oude cultuurland tot stand kwam en hoe het occupatieproces verliep. Het vertelt echter niet wie de initiatieven namen, hoe de organisatie was, wanneer precies de veranderingen plaats vonden. Het leert ons niet of de graaf, zoals Fockema Andreae meende, de waterschapsformaties van bovenaf introduceerde en oplegde (p. 4), of dat de organisaties oorspronkelijk meer lokaal en communaal waren, waaraan de graaf pas later, toen het landsbestuur eenmaal vorm had gekregen, zijn gezag wist op te leggen. (3) Daarom lijkt het mij nuttig, als contrast, los van het niet onomstreden beeld van Fockema Andreae, te onderzoeken wat voor beeld we van Willem krijgen, wanneer we de geschiedschrijving en de literatuur van zijn dagen raadplegen.

Een avontuurlijk ridder.

De aardigste tekening die ik tot nog toe over Willem I ben tegengekomen, is die van Willelmus Procurator, ongeveer een eeuw na dato geschreven. (4) Hij tekent Willem als een edele knaap, een *iuvenis*, schoon van lijf en leden, een man die alleen al door zijn atletische gestalte zijn vorstelijke afkomst verried. Toen Willem na de dood van zijn broer Dirk VII het graafschap Holland wilde overnemen en daartoe de strijd met diens dochter Ada en haar gemaal Lodewijk van Loon aanbod - beiden wist hij volgens de Procurator in verschillende oorlogen te verjagen - moest hij naar het hof van de roomskoning Otto IV om een officiële belening te verkrijgen. Otto hield hof in Nijmegen; Willem moest dus door het gebied van de graaf van Gelre met wie hij, naar blijkt uit de kroniek, in onmin leefde. Hij besloot daarom incognito te reizen, in schamele kledij, met slechts één dienaar tot zijn beschikking en als was hij de minste van zijn dienaren de distels en de doornen met blote voeten tredend. Toch kon hij niet voorkomen dat hij door zijn schoonheid opviel. De gravin

van Gelre - de echtgenote dus van zijn vijand - zag hem onder haar venster passeren en begreep als bij ingeving dat hij de graaf van Holland moest zijn en de ideale echtgenoot voor haar nog ongehuwde dochter was. Daarom liet zij hem bij zich binnen roepen. En hoewel hij naakt was, verscheen hij daar edel en schoon van gestalte voor haar. Ze nam hem mee naar haar privé-vertrekken en liet hem de vorstelijke kledij van haar echtgenoot aantrekken. Heimelijk noemde ze hem bij zijn naam. Willem moet zich als Alexander de Grote gevoeld hebben, weerloos overgeleverd aan de grillen van koningin Candace. Maar net als Candace had de gravin het beste met hem voor. Ze overreedde haar echtgenoot en wist hem te doen instemmen met het huwelijk. En als we Willem Procurator moeten geloven, werd het stante pede voltrokken en werd het jonge stel in een heuse bruidsstoet het echtelijke bed ingeleid.

Willem wordt in deze tekst een *iuvenis* genoemd en zo gedroeg hij zich ook. (5) Als we de omschrijving van Duby hanteren, dan vertoont hij heel wat trekken die kenmerkend zijn voor die soort. (6) Als tweede zoon van Floris en Ada, was hij uitgesloten van de erfopvolging in Holland. We mogen aannemen dat hij geacht werd in Engeland een toekomst op te bouwen op moederlijk erfgoed. Dat hem dat (te) weinig perspectief bood, kunnen we afleiden uit het feit dat hij in 1189 op kruistocht ging, zeer tegen de wil van zijn vader en zich aansloot bij de jongelingschaar rond Frederik Barbarossa. Na diens dood trad hij tot de compagnie van diens zoon, de hertog van Schwaben, toe, die hem zowel om zijn afkomst als om zijn persoonlijke kwaliteiten accepteerde. En hij zou hem ook zeker, zoals het een goed *meister* betaamde, met rijke gaven beloofd hebben, als hij niet op zijn beurt spoedig was gestorven. Willem moest zijn geluk dus elders beproeven en zwierf nog vijf jaar door het Heilige land, her en der staaltjes van zijn ridderlijke moed vertonend. Daarna presenteerde hij zich aan het hof van zijn broer, nu graaf van Holland en rekende op diens bescherming en onderstand. Maar Dirk was een man van andere signatuur. Meer dan Willem, naar het lijkt, had hij oog voor de eisen van een eigentijds landsbestuur, een coherent gebied en een efficiënt beheer (hij legde bijvoorbeeld de grondslagen voor een kanselarij). (7) Hij was niet van zins Willem tegemoet te komen. Zelfs de bemiddeling van de bisschop van Utrecht, hun oom, mocht niet baten. Daarom vertrouwde Willem op het zwaard en ging de confrontatie aan. Als een goed ridder begeerde hij in een open slag een beslissing te forceren en hij was bereid daarvoor het leven te laten. Vrijwel alleen, aan alle kanten omringd door vijanden, trotseerde hij de dood maar moest wijken. We kennen de afloop: Willem werd graaf in het heerloze Friesland en voerde na de dood van Dirk jarenlang strijd om de opvolging in Holland. Uiteindelijk wist hij te zegevieren. *Iure proelii* werd hij de nieuwe graaf, niet recht - matig maar geweld - dadig. De bronnen zijn daar onomwonden over. Melis Stoke bijvoorbeeld constateert:

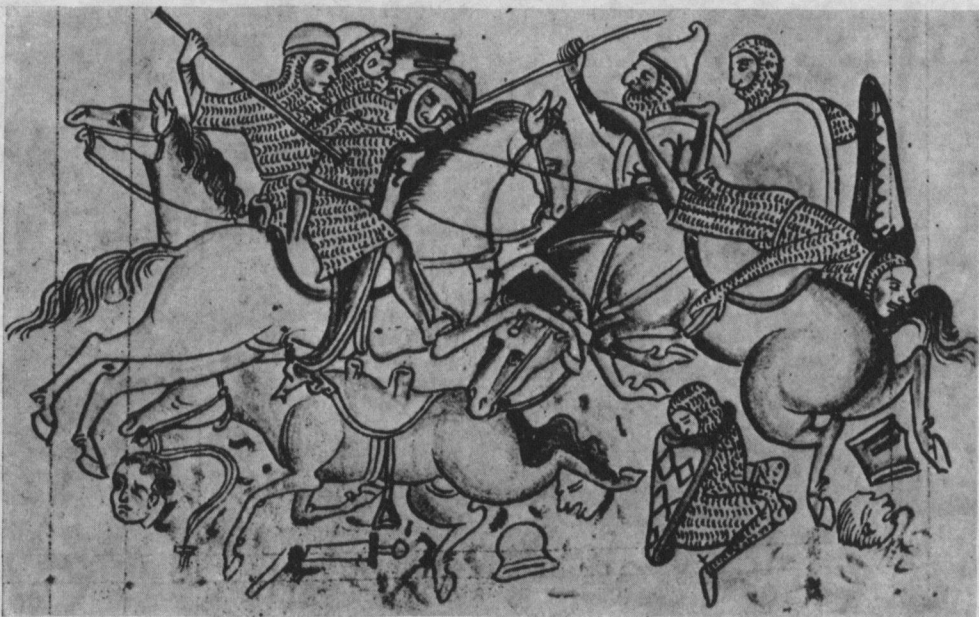
'Orloghe scuert alle wet.

Die tlant mach winnen sijn ist lant

Mach hijt behouden metter hant.

Dus staet heerscepe metten swerde' (III, 566 - 9)

Ze wonderen de moed en krijgslust van de graaf maar kunnen hun principiële afkeuring nauwelijks verhelderen. De auteur van de *Quedam Narracio* bijvoorbeeld constateerde dat Willem *'Hoevel hij daar geen enkel recht op had, ... begonnen was de grafelijke macht te usurperen'*. (8) Willem toont weinig oog voor (erf)recht, vrede en rust, al probeerde een enkele geschiedschrijver als de monnik van Egmond of Stoke zijn handelwijze

wel te vergoelijken door de verantwoordelijkheid op de schouders van zijn adellijke raadgevers te laden die hem overgehaald zouden hebben en in opstand te komen. Hemzelf treft dan weinig blaam.

Ook toen Willem eenmaal erkend graaf was, kon hij in Holland maar moeilijk aarden. Hij vocht te Bouvines, deed mee aan een riskante inval in Engeland, liep de banvloek op en vertrok daarom voor de tweede maal naar het Heilige land. Méér dan voor de inlossing van de banvloek nodig was, vermeidde hij zich onderweg in avontuurlijke ondernemingen en het leiden van extra expedities. In Portugal ging hij graag op het verzoek van de aartsbisschop in om tegen de Moren op te trekken. De paus moest hem tot de orde roepen. In Egijpte deed hij mee aan de avontuurlijke belegering van Damiate. De geschiedschrijvers vertellen graag sterke staaltjes van zijn moed. In de strijd met Lodewijk van Loon bijvoorbeeld. (9) Toen hij vanuit een volstrekt hopeloze positie een laatste aanval waagde op Lodewijk, die de opvolgingsstrijd op een haartje na gewonnen had en ostantatief een tentenkamp vol ridders, kooplui en rijke handelswaar had opgeslagen bij Voorschoten, liet Willem hem weten:

'Verwinnen willic ofte sterven

Dars gheen ghevoech noch medewerde'. (III, 406 - 7)

Lodewijk raakte hierdoor zo geïntimideerd, dat hij al op voorhand op de vlucht sloeg en de ridders met hem:

'Ridders worden op hoer paert

Ende worpen wech metter vaert

Helme platen ende scilde

Dat hijt name we so wilde...

Ende brochte in sulken vare

Datter menich haer entare (her en der)

Inder sloten bleef versmort'. (III, 429 - 39)

Ook in andere opzichten betoonde Willem zich de dolende op buit beluste *iuvenis* van Duby. Hij ging op zoek naar een vorstelijke bruid en vond die in Aleid van Gelre. Zonder dat hij nog iets voorstelde - in zoverre had Willelmus Procurator gelijk - misschien alleen omdat Otto van Gelre zijn moed en voortvarendheid van de kruistocht kende, kreeg hij Aleid als bruid. Na haar dood verschaftte hij zich een nog vorstelijker bruid: Maria van Brabant, die hijzelf enige jaren daarvoor in de echt had doen verbinden met roomskoning Otto IV en die hij na Otto's nederlaag en dood bij Bouvines zelf tot vrouw nam.

Visie op vorstendom en heerschappij.

Dergelijke heersdommen, of ze nu van vorstelijke afkomst waren of niet, hadden meestal geen tijd om zich te bekreunen om de werkelijkheid van alle dag. Voor vervelende zaken als de verwoeste akkers van de boeren, de onrust en de onveiligheid als gevolg van hun veten, hadden zij geen oog. Dat het algemeen belang boven het eigen eergevoel gesteld behoorde te worden, wilde er bij hen maar moeilijk in. Ze stelden er zelden goedschiks mee in dat hun eigen machtigheid ingedamd werd ten gunste van een geweldmonopolie in handen van de koning en ze voelden er weinig voor in trouwe onderdanigheid die koning ten dienste te staan. We kunnen ons afvragen of Willem van dit type ridders wel erg verschild heeft. Heeft hij zich wel om de noden van de boeren, het plunderen van kerken en kloosters, de noodzaak van dammen en dijken bekommerd? En streefde hij naar het dagelijkse bestuur over zijn gebied en zijn onderdanen? Ik weet het niet. We zien hem in ieder geval geen kastelen bouwen als centra van

bestuur en rechtspraak, geen adel door middel van een leenband aan zich binden, noch hen op andere wijze in hun eigenmachtig optreden beknotten. We zien hem weinig politieke actie ondernemen en dan veelal nog ten gunste van eigen rechten in Zeeland. Mag hij zich al eens in een sierlijke arenga (een soort ideologisch voorwoord van een oorkonde) uitspreken vóór de bescherming van hen 'die geen wapenen dragen en zich niet plegen te weren', in de praktijk zette hij rustig een bisschop gevangen en spaarde het klooster Egmond niet. (10) De kanselarij die onder zijn broer voor het eerst vorm had gekregen en in de jaren van de opvolgingsstrijd min of meer in stand was gebleven, liet hij in de jaren van zijn onbetwiste heerschappij in het ongerede raken. (11) Voor zijn huwelijk met Maria van Brabant stelde hij Dordrecht, het economische hart van zijn graafschap, in de waagschaal. (12) Hofhouden met zijn ridders en hen daar 'omscholen' kon hij alleen al niet bij gebrek aan een passende infrastructuur (residentie/ hof/ kanselarij). Hofhouden was voor hem veel meer verschijnen aan het Duitse keizershof, waar hij als lid van de rijksaristocratie een gezien gast was: bij het huwelijk van roomskoning Otto IV met Maria van Brabant speelde hij een prominente rol.

Overigens had hij daar kennis kunnen nemen van andere opvattingen van heerschappij. De koningen deden in samenwerking met de kerk sinds lang pogingen het koningschap een andere inhoud te geven. In Frankrijk hadden Godsvrede en Godsbestand sinds de tiende eeuw perioden en zones van rust afgedwongen. In Duitsland beijerden keizers als Hendrik III en Hendrik IV zich om vrede te stichten tussen de vetevoerende partijen en de lansvrede aanvaard te krijgen. Frederik Barbarossa trok waar mogelijk als de *lex animata* wetgeving en rechtspraak aan zich: *pax* en *iustitia* vonden een belichaming in zijn persoon. De koning werd drager van het geweldmonopolie en handhaving van vrede en recht gold als zijn koninklijk prerogatief. Vorsten en ridders mochten het recht niet meer in eigen hand nemen en een vete beginnen; ze moesten hun klachten voor de koning brengen en het herstellen van de orde aan hem en zijn krijgsmacht overlaten. Hoewel er ook lagere vorsten waren die deze idealen in hun vorstendom trachtten te verwezenlijken, ondervond dit streven doorgaans de nodige weerstand van de vrijheids-lievende adel. Steun vond het gemeenlijk bij de kerk, alleen al omdat kerken en kloosters erg te lijden hadden van de vetes. De kerk onderbouwde haar steun en propageerde haar idealen door middel van geschriften, geschiedschrijving (inclusief hagiografie) én literatuur. (13)

Legenden en mirakelverhalen.

Vinden we iets hiervan terug in Holland, in de daden van vorst en adel of in de geschriften van klerken en monniken? Ja, wel iets, al is het - voor zover ik tot nog toe gezien heb - niet veel. Afgezien van de enkele uitspraken van geschiedschrijvers, zou ik willen wijzen op enkele fragmenten van een Karelroman en een mirakelverhaal.

Willem was de eerste Hollandse graaf die (via zijn Engels-Schotse moeder) de luisterrijke naam Willem ontving, de naam van de grote Normandische veroveraar en vóór hem van de half-legendarische Guillaume de Toulouse/ Guillaume d'Orange/ Guillaume de Hauterive. Over deze helden waren vele legenden en verhalen in omloop. In de volksliteratuur groeiden zij samen tot één held, een kernfiguur in de cyclus van de Karelro-

mans. Hoewel ons van Middel nederlandse bewerkingen hiervan nauwelijks iets rest, wil het geluk dat we van een Willelroman althans enige fragmenten bezitten. Het betreft de dertiende- eeuwse vertaling van de *Moniage Guillaume*, in de Neerlandistiek *Willem van Oringen* genoemd. De vertaling is mogelijk vóór het midden van de dertiende eeuw vervaardigd. Maerlant geeft ons een terminus ante quem doordat hij er melding van maakt en ook de vertaler, Claes van Haarlem, noemt. Overigens heeft hij voor de inhoud geen goed woord over. De bewaarde fragmenten moeten volgens de deskundigen tot dit werk behoord hebben en dus van vóór 1250 stammen. Het is een verleidelijke gedachte, voor het eerst door Jonckbloet geformuleerd, om deze tekst met Willem in verband te brengen, de eerste drager van die naam en derhalve een uitgelezen figuur om het werk aan op te dragen. (14)

Als dit zo is, dan moet Willem van Oringen een ridder zijn geweest naar Willems hart. Voor geen kleintje vervaard, was het de held zijn lust en zijn leven roem te behalen in de strijd. Zelfs nadat hij zich bekeerd had en ingetreden was in een klooster, kon hij maar moeilijk tot bedaren komen. Zijn abt en medebroeders zinde dat niet. Zij zonnen op een manier hem kwijt te raken en stuurden hem ongewapend op pad om hem door rovers te laten beroven en doden. Ze gaven hem het uitdrukkelijke consigne mee dat hij zich niet eerder mocht verweren dan dat hij tot op zijn gordel zou zijn beroofd. Willem begreep onmiddellijk wat hem te doen stond: hij omgordde zich met de meest kostbare riem die hij vinden kon en gaf zijn dienaar opdracht luidkeels door het bos te galmen opdat het maar geen rover kon ontgaan dat zij passeerden. Eenmaal belaagd kostte het hem weinig moeite zich van zijn gordel te laten beroven en dus de roverhoofdman en al zijn makkers af te tuigen. Juist van deze ontmoeting met de rovers bezitten wij een fragment. De roverhoofdman zag meteen met wat voor een tegenstander hij te doen had:

'(...)

ic sie wel, dat u therte gebreket

Tonswaert in quaden moede;

Wardi wel op uwe hoede,

Ende gi wapine hadt an,

Gi wart een herde starc man,

Gi en ontsaget ons allen niet,

Als men an u merct ende siet'. (144 - 150)

Dan maakt Willem hem op zijn broekriem attent en voegt hem toe

dat hij deze niet eigenhandig af zal staan:

Willem seide: 'Gi selten mi

Nemen, op dat gine hebben selt

Nembermer in uwe gewelt'.

Gonnart beette van dien perde

Ende haestem darward herde

Hi knielde vor dien degen goet

Ende waenden metter spoet

Dien broecrime hebben genomen,

God danc, hets anders comen.

Alse doe die grave sach

Vor hem, liggen, diene al dien dach

Hem gereit sijn ongevoech,

Hief hi die vust op ende sloech (197 - 204)

..... (hier eindigt het fragment)

De monniken zullen hoogst verbaasd hebben gestaan toen ze Willem in levende lijve, zij het behoorlijk gehavend, uit het woud zagen terugkeren. Wat er daarna gebeurde, moeten we grotendeels

uit het Franse origineel lezen; dat laat ik hier terzijde. Van belang is dat Willem na verloop van tijd berouw blijkt te hebben gekregen en eremiet is geworden. Nog weer later blijkt hij zelfs op kruistocht te zijn gegaan en in handen van de Saracenen te zijn gevallen. Ook daarvan rest ons een Middelnederlands fragment.

Wat ik uit deze tekst opmaak, is dat er op vorsten en adel voor wie de eer en de roem boven alles gingen, wel degelijk een appel werd gedaan. Zij werden opgewekt zich persoonlijk te bekeren, de wapenen af te leggen en zich voortaan als een vroom *miles Christi* te wijden aan ascese en de dienst van de Heilige Maagd. Over bestuur en rechtspraak lezen we niets; hooguit over een onmachtig koning die hulp vraagt. Vorst- zijn en de heerschappij bezitten lijken vereenzelvigd te worden met oorlog voeren en de strijd. Van de adel wordt ook niet gevraagd dat ze zich in een andere orde voegen, zich onderwerpen aan een landsvorst en zich voortaan inzetten voor het welzijn voor land en volk. Dat zou best kunnen maar in de fragmenten die ik onder ogen kreeg, zie ik het niet gebeuren. Van de ridder wordt gevraagd uit dat wereldje van roem, eer en buit te treden en liefst als monnik of kluizenaar zich voor te bereiden op de andere wereld. In het Friese graafschap van Willem kunnen we abt Frederik van Hallum (1163 - 1175), over wie rond 1230 een vita werd geschreven, in die zin zien. Vechtlustige adel uit zijn omgeving zond hij op kruistocht (waarover straks meer) of trachtte hij over te halen tot een leven als 'ambteloos burger': *'Renecus, haast nog roemrijker dan de anderen, legde op zijn aanraden de wapenen neer en overwoog niet alleen een vreedzaam leven te gaan leiden maar ook een afgezonderd bestaan en hij haalde een aantal van zijns gelijken over dit zelfde te doen'*. (15)

Nog duidelijker treedt deze visie aan de dag in onze andere tekst, de levensbeschrijving en de mirakelen van Wouter en Walewijn. In een oorkonde uit het eind van de twaalfde eeuw (tussen 1195 en 1201), waarin de hertog van Brabant een verdrag vastlegt met graaf Otto van Gelre - de schoonvader van Willem - en waarin Lodewijk van Loon als borg optreedt, wordt een zekere Walterus de Birba(i)s als getuige opgevoerd. Deze Wouter moet wel dezelfde zijn als Walterus de Birbeck, verwant van de hertogen van Brabant en monnik in het Cisterciënser klooster Himmerod die meer malen als zagsman optreedt in de verhalen van Caesarius van Heisterbach (ca. 1180 - 1240), monnik in Heiserbach, een dochterklooster van datzelfde Himmerod. Walterus was overigens al overleden vóór Caesarius zijn verhalen op schrift stelde. Caesarius koesterde zoveel bewondering voor deze ridder- monnik, dat hij een *Vita* en een aantal anecdoten van hem in zijn *Dialogus* opnam. Uit deze gegevens kunnen we opmaken dat Wouter een tijdgenoot van Willem was en in dezelfde kring verkeerde. De mirakelverhalen over hem nam ook Johannes de Beke, in een enigzins geëvolueerde vorm op in zijn *Chronographia*. Hier heet de hoofdpersoon Wouter van Brabant en wordt hij vergezeld van een zekere Walewijn uit Holland. (16)

Vóór zijn bekering moet Wouter een niet onaanzienlijke rol in de ridderwereld van zijn tijd hebben gespeeld. Van Caesarius horen we dat hij op kruistocht is geweest en aan het beleg van Acre heeft deelgenomen. Hier heeft hij wellicht Willem ontmoet. Met de talrijke ridders uit zijn graafschap was hij een gevierd tournooiheld. Ook later toen hij monnik was, werd hij nog vaak voor belangrijke missies gebruikt: naar Zeeland bijvoorbeeld, of om een geschenk over te brengen aan de graaf van Holland (Willem?)

Dat geschenk betrof trouwens een pracht van een jonge hengst, nog ongetemd. Zowel aartsbisschop van Trier als de hertog van Lotharingen hadden grote bedragen geboden om hem van de abt van Himmerod te kopen maar deze had, beducht om schele ogen te wekken, besloten hem aan de graaf van Holland cadeau te doen en had Wouter met de zending belast.

Ééns vóór zijn bekering, toen Wouter met zijn ridders op pad was naar een toernooi, wilde hij onderweg een mis voor Onze Lieve Vrouwe horen; hij koesterde namelijk een diepe verering voor Haar. De andere ridders vonden dit zonde van hun tijd en gingen door. Wouter bleef achter en hoorde de mis ten einde toe. Daarna vertrok hij ook naar het toernooi. Vóór hij nog op de plaats van de strijd was aangekomen, kwamen de eerste ridders hem alweer tegemoet, moegestreden en afgemat door een onvermoeibare tegenstander, die, volgens hun zeggen, Wouter zelf bleek te zijn! Blijkbaar had Maria in de tijd dat hij haar mis aanhoorde, voor vervanging gezorgd en hem de ereprijs doen toekomen! Een opmerkelijk mirakel in een tijd dat de kerk het ridders verbod aan toernooien deel te nemen, en bemoedigend voor ridders die het desondanks niet konden laten. De jonge gesprekspartner die Caesarius in zijn *Dialogus* gebruikt om onnozele vragen te stellen, verbaasde zich er dan ook over dat Maria zich voor zoiets had geleend. Dit gaf Caesarius de gelegenheid uit te leggen, dat het niet zozeer het strijden was dat de kerk veroordeelde als wel het streven naar eer en roem én het ongehoorzaam zijn aan de kerk! Wouter had de liefde voor Maria en de gehoorzaamheid aan de kerk boven het deelnemen aan een toernooi gesteld en daarvoor was hij beloond. Toen hij later op een jaarmarkt een mis aanhoorde met veel ridders, ontving hij een tweede gunstbewijs. Tijdens het opdragen van de mis vond de priester al doende een gouden kruis voor zijn voeten waaraan een brief was gehecht: 'Breng dit kruis namens mij, te weten Maria de moeder van Christus, aan mijn vriend Wouter ridder van Birbeck'. Na dit tweede gunstbewijs bekeerde Wouter zich en trad in in het klooster Himmerod. Daar leefde hij nog toen Caesarius in de jaren 1220 zijn levensbeschrijving uit zijn mond optekende. Het kruis had hij, op haar verzoek, aan gravin Aleid van Holland gegeven, wat ons een tweede duidelijk bewijs verschaft voor contacten tussen Himmerod en de Hollandse gravenfamilie. Gravin Aleid had het kruis aan Rijsenburg geschonken, althans dat weet de Beke te melden. Deze laatste gegevens geven ons een aanwijzing dat Willem op zijn minst de mirakelen en de bekering van Wouter gekend kan hebben. Ook was hij bij gelegenheid best bereid zijn vroomheid de vrije loop te laten en als dat zo uitkwam zich onderdanig te tonen aan de kerk. Zo meldt de *Quedam narracio* dat hij een keer nadat hij bisschop Diederik van Are gevangen had gezet, 'als boetedoening voor een dergelijk misdrijf, in een wollen kleed en blootsvoets, zich met 500 ridders aan de voeten van de bisschop in de St. Maartenskerk vernederd' had. (17) Tot een echte bekering en blijvende gehoorzaamheid aan de kerk leidde dit echter niet.

Dergelijke incidentele uitingen was de geestelijkheid echter niet genoeg. Zij wilde meer. Langs twee wegen probeerde zij greep te krijgen op kemphanen als Willem en Wouter. Ofwel zij trachtten hen te overreden radicaal afstand te nemen van hun leefwijze en als kluizenaar of monnik verder te gaan, ofwel zij stuurden hen op kruistocht. Van het eerste biedt de vaderlandse hagiografie het voorbeeld van Gerlach van Houthe: Deze hoorde op weg naar een toernooi de onheilstijding van de dood van zijn jonge vrouw en was hierdoor zo geschokt dat hij zijn paard verruilde voor een ezeltje en zijn burcht voor een holle boomstam. Als

kluisenaar vergaarde hij roem in de wijde omtrek. (Kort voor zijn dood overkwam hem een soortgelijk wonder als Wouter was overkomen: terwijl ze water dronken, proefden ze wijn) Zóveel bekeerde ridders kunnen we in de hagiografie en de ridderepiek vinden dat Grundmann er een hele studie aan wijdde. (18)

Het kruistochtmotief is haast even gangbaar. De geestelijkheid hoopte dat de houwdegens onderweg tot inkeer zouden komen, na terugkeer het zwaard zouden verruilen voor een palmtak en - aldus Frederik van Hallum (19) - een bemiddelende rol zouden gaan spelen om de vrede in hun land te helpen handhaven. Al onze kroongetuigen gingen op kruistocht: zowel Wouter als graaf Willem als Willem van Oringen. Veel effect had het niet. Het zou nog geruime tijd in beslag nemen voor het droombeeld van abt Frederik, althans in Holland, in vervulling zou gaan.

Wat levert dit alles nu op? Willem lijkt een vorst te zijn geweest die het avontuur zocht: tweemaal trok hij naar het Heiligeland. Hij nam deel aan beroemde veldslagen en avontuurlijke expedities; bovenal ondernam hij een riskante maar geslaagde poging het vorstendom van zijn broer te veroveren. Vorst- zijn, de heerschappij voeren, was voor hem blijkbaar minder besturen en rechtspreken als wel zich de meerdere tonen met het zwaard, het recht handhaven met de vuist. 'Willem was blijkbaar geen administratieman', merkt ook Fockema Andreae op. (20) Hij onderscheidde zich daarin van koningen en vorsten elders, voor wie vorst- zijn en heerschappij inmiddels een andere inhoud had gekregen. Aankondigingen van deze andere visie vinden we ook in de Noordelijke Nederlanden. De auteur van de *Quedam narracio* bijvoorbeeld blijkt van oordeel dat Willem langs rechtmatige weg zijn heerschappij had dienen te verkrijgen en het niet met het recht van de vuist had mogen verwerven. Men mag vermoeden dat hij er dan ook van uit ging dat de vorst rechtmatig en vreedzaam behoorde te regeren. Iets dergelijks kunnen we lezen bij de auteur van Frederik van Hallums' leven.

Een kleine eeuw later, in het werk van Melis Stoke, vinden we de nieuwe visie ook aan het Hollandse gravenhof verwoord. Als Stoke het begin van de heerschappij van Floris V beschrijft, ziet hij als diens taak dat '*hi syn lant mochte bedwinghen/ Ende sine liede te paise bringhen*' (IV, 297 - 8) Zijn kritiek op Willem I komt uit dezelfde visie voort. Het streven naar rust en vrede, de rechtshandhaving via het gerecht, een doeltreffend landsbestuur over adellijke en niet- adellijke onderdanen behoort nu tot de taakomschrijving van een goed landsvorst.

Bij Willem I vinden we hiervan nog weinig. In de literaire bronnen die mij ten dienste stonden, blijken vechtlustige vorsten en ridders te opereren die zich op een gegeven moment bekeren en hun leven in afzondering voortzetten. Ze worden niet bekeerd tot een rechtvaardig bestuur of een vreedzaam dienen van hun vorst; wél wordt een appel gedaan op hun persoonlijk godsdienstig besef. Nu kan het zijn dat de auteurs, in deze tijd geestelijken, de openbare orde, het handhaven van vrede en recht, nog steeds als onderdeel van het persoonlijke, zedelijke leven van de vorst zagen. Zoals Leupen zeer onlangs aangaf, rekenden vele geestelijken dit alles tot de moraal en achtten zij het de plicht van de vorst als persoon, als gelovige hieraan gevolg te geven. (21) Ook als dit zo is, betekent dat dat zij er zich niet expliciet over uitspraken: het nieuwe ideaal wordt niet verwoord, althans niet in de bronnen die ik onder ogen kreeg. Daarin is sprake van 'ouderwetse' ridders, houwdegens, ridders zonder vrees of blaam: de blaam dat zij zich uit angst of 'laffe' onderschikking aan het

algemeen belang, hadden laten afschrikken van een manmoedig gevecht, trof hen niet. Zij stonden pal voor eigen roem en eer, zij waren bereid daarvoor desnoods de dood in te gaan, ook als dat schadelijk was voor het land of voor de heerschappij.

Wanneer we de schriftelijke bronnen overzien, de historische en de fictieve, dan roepen deze een graaf Willem voor ons geestesoog op, die zo zelf de hoofdpersoon zou kunnen zijn in een Willem-roman. Begonnen als avontuurlijke *iuvenis* vergaarde hij zich aanzien en roem op de kruistocht. Teruggekeerd verwierf hij zich een liefvallige jonkvrouw als bruid en trouwde vervolgens met de koningin zelve. Hij veroverde een heel vorstendom en nam deel aan roemruchte veldslagen. Met ére droeg hij de naam Willem, symbool van alles wat onversaagd en moedig was. Een ridder zonder vrees of blaam. Alleen zijn levenseinde past niet in zo'n roman. Overtuigender dan zomaar te sterven als vorst in functie, zou het geweest zijn als hij zich bekeerd had en ergens kluizenaar of monnik was geworden. Zullen we daar dan de historie in eigen hand nemen en met enige fantasie zijn leven op passende wijze beëindigen? Door hem te laten intreden in een klooster? Als convers bijvoorbeeld in Rijsenburg, waar zijn zuster abdis was en waar hij naderhand een laatste rustplaats zou vinden? We kunnen ons indenken dat hij daar neerknielend voor het kruis dat zijn gestorven echtgenote had geschonken, troost vond in de woorden van de Moedermaagd Maria. Maria zal zich zeker over hem ontfermd hebben en hem vergiffenis hebben geschonken voor al de vele zonden, de vele malen dat hij ridders de dood had ingejaagd, dat hij tournooien had bezocht of geestelijken had gemaltraitteerd - hij had immers kerken en kloosters steeds met gaven bedacht, hij had op zijn tijd het boetekleed aangetrokken en voor Maria koesterde hij een diepe verering. Droeg niet zijn eigen koningin die geliefde naam?

NASCHRIFT

Na afsluiting van het onderzoek kwam mij de bijdrage van Hùgenholtz en van 't Sant aan de bundel *Tussentijds* onder ogen, getiteld: 'Romantiek in Gelre. Willelmus Procurator en de verlosing van graaf Willem I van Holland' (Utrecht 1985, 138 - 47). Ook zij benutten de beschrijving van Willems bezoek aan Gelre door Willelmus Procurator en wijzen op het *iuvenis*-karakter van Willem. Een enkele opmerking over deze studie: Hoe de auteurs ertoe komen van Willem een *famulo campis* = landarbeider te maken, vermag ik niet te begrijpen. Staat er in de passage bij Willelmus Procurator niet gewoon dat Willem met slechts één dienaar tot zijn beschikking het veld introk: *unico sibi famulo campis iungitur*? De auteurs hebben overal in de literatuur (de ridderromans en volksboeken, sprookjes en legenden) gezocht naar vergelijkbare thema's en hebben niets gevonden. Zij verwijzen niet naar de ontmoeting van Alexander en Candace in de middeleeuwse Alexander-teksten. Niet vergelijkbaar? Of niet opgemerkt? Zoals zij nu bij wijze van hypothese een link leggen naar de Bredero's, zouden we ook een verband kunnen veronderstellen met de Alexanderlegende. De geschiedenis van Alexander was bekend: Maerlant schreef *Alexanders geesten* en *Spiegel Historiae*. In Egmond blijkt men een Latijnse tekst te hebben bezeten. De graven, die hun geslacht onder meer op de Schotse koningen terugvoerden - die als bekend Alexanders in hun familie hadden en zich verwant achtten met Alexander de Grote - konden zich aan hem verwant voelen. In deze lijn door-

redenerend, zouden we dan kunnen veronderstellen dat Willelmus Procurator graaf Willem, die zijn macht aan de strijd ontleende, *iure proelii*, in de traditie stelde van Alexander, de grootste aller veroveraars.

NOTEN

- 1 S.J. Fockema Andreae, *Willem I, graaf van Holland (1203-1222) en de Hollandse hoogheemraadschappen* (Wormerveer, 1954) citaten 5 en voorwoord.
- 2 F.W.N. Hugenholtz, 'Een vorst als Floris' in: *Floris V. Leven, wonen en werken in Holland aan het einde van de dertiende eeuw* (Den Haag, 1979) 14.
- 3 Zie het verschil in inzicht tussen Fockema Andreae en Enklaar, onder meer blijkend uit diens recensie in de *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden VII* (1953) 318-320.
- 4 C. Pijnacker Hordijk, ed. *Willelmi Capellani in Brederode, postea monachi et Procuratoris Egmondensis. Chronicon*. Werken Historisch Genootschap 3e serie no. 20 (Amsterdam, 1904) 1-3; zie ook M. Carasso-Kok, 'Willelmus fecit. Wilhelmus Jacobi over Friesland en de identiteit van Willelmus Procurator' in: C.M. Cappon, e.a., eds. *Ad fontes. Opstellen aangeboden aan C. van der Kieft ...* (Amsterdam, 1984) 319-334.
- 5 Voor het nu volgende baseer ik mij naast de studie van Fockema Andreae vooral op de beschrijvingen van Willems periode in de 'Annales Egmondenses' in: O. Opperman, ed. *Fontes Egmondenses* (Utrecht, 1933) 187-206, waarin naar het oordeel van Opperman in 1215 een extra gedeelte over Willem is ingelast (189-194) en op de *Rijmkroniek van Melis Stoke*, W. Brill, ed. (Utrecht, 1885; herdr. 1982) boek II, 470 e.v. boek III; citaten uit II 1034 en III 566-569.
- 6 G. Duby, 'Les "jeunes" dans la société aristocratique dans la France du Nord-Ouest au XIIe siècle' in: G. Duby, *Hommes et structures du moyen âge* (Parijs, 1973) 213-227.
- 7 J.G. Kruisheer, *De oorkonden en de kanselarij van de graven van Holland tot 1299* (Den Haag, 1971) I, 180.
- 8 Zie naast Stoke die een eeuw na dato schreef, de *Quedam Narracio de Groninghe ...*, A.M. Braaksma, e.a. eds. (Amsterdam, 1977) 44: 'nichil iuris habens'.
- 9 'Annales Egmondenses', 203, 204; Stoke, *Rijmkroniek*, III, 406-439.
- 10 A.C.F. Koch, ed. *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299* (Den Haag, 1970) I, no. 263: 'Quia omnis potestas a domino Deo tribuitur, naturale ius exigit ut omnis potens in Eius servitio, a quo potestatem assequitur, se debeat exercere; nec dignus eidem Domino nos credimus deservire, quam si iura servorum illius illesa servamus, eorum videlicet, qui nec arma ferre nec se defendere consueverunt' en no. 353: Innocentius III gelast Willem de abdijs Egmond te vrijwaren van overlast; *Quedam narracio*, 38-8.
- 11 Kruisheer, *Oorkonden en kanselarij*, I, 180.
- 12 Koch, *Oorkondenboek*, no. 405.
- 13 A.B. Mulder-Bakker, *Vorstenschool. Vier geschiedschrijvers over Alexander en hun visie op het keizerschap* (Groningen, 1983) 52-53, 236-238.
- 14 G. Kalff, *Middel-nederlandsche epische fragmenten* (s.l., 1885; herdr. 1968) 99-119. W.J.A. Jonckbloet, *Geschiedenis van de middel-nederlandse dichtkunst* (Amsterdam, 1851) I, 311-332 en vrijwel alle handboeken van de middel-nederlandse letterkunde sindsdien. Overige literatuur te vinden in: B. Besamusca, *Repertorium van de middel-nederlandse Karelepiek* (Utrecht, 1983) 136-137: beknopte beschrijving van de handschriften en gedrukte werken. Gegevens over de Franse tekst: J. Frappier, *Les chansons de geste du cycle de Guillaume d'Orange*, III, P. Menardet en Ch. Payen, eds. (Parijs, 1983) - een werk dat

- ik niet te pakken heb kunnen krijgen. Graag wil ik drs. H. Voorbij danken, die mij op deze tekst attendeerde.
- 15 A.W. Wijbrands, ed. *Gesta abbatum Orti sancte Marie* (Leeuwarden, 1879) 55.
 - 16 H.P.H. Camps, ed. *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. I. Meierij van 's-Hertogenbosch* (Den Haag, 1979) I, 143; J. Strange, *Caesarii Heisterbacensis monachi. Dialogus Miraculorum* (Keulen e.a., 1851) I, 151, 287; II, 19, 35, 49-57, 226; H. Bruch, *Chronographia Johannis de Beke*. 'Rijks Geschiedkundige Publicatiën grote serie 143' (Den Haag, 1973) 161-163; H. Bruch, *Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Hollandt*. 'Rijks Geschiedkundige Publicatiën grote serie 180' (Den Haag, 1982) 106-107.
 - 17 *Quedam narracio*, 36-38.
 - 18 *Vita van Gerlach van Houthem* uitgegeven in de *Acta Sanctorum Jan I* (1643) 304-321; H. Grundmann, 'Deutsche Eremiten, Einsiedler und Klausner im Hochmittelalter' in: *Archiv für Kulturgeschichte* XLV (1963) 60-90.
 - 19 Wijbrands, *Gesta abbatum*, 55.
 - 20 Fockema Andreae, *Willem I*, 52.
 - 21 P.H.D. Leupen, *De bisschoppen en de moraal* (Hilversum, 1985) 18.

JAN de I.